

शोधामृत

(कला, मानविकी और सामाजिक विज्ञान की अर्धवार्षिक, सहकर्मी समीक्षित, मूल्यांकित शोध पत्रिका)

ISSN : 3048-9296 (Online)

3049-2890 (Print)

IIFS Impact Factor-2.0

Vol.-2; issue-2 (July-Dec.) 2025

Page No- 284-290

©2025 Shodhaamrit

<https://shodhaamrit.gyanvividha.com>

राम सुशील मिश्र

शोध छात्र, केन्द्रीय संस्कृत
विश्वविद्यालय, दिल्ली.

Corresponding Author :

राम सुशील मिश्र

शोध छात्र, केन्द्रीय संस्कृत
विश्वविद्यालय, दिल्ली.

श्रीमद्देवीभागवते शक्तितत्त्वस्य प्रतिपादनम् – दार्शनिकं सांस्कृतिकं च विश्लेषणात्मकम् अध्ययनम्

सारांश : वर्तमानविश्वे नारीसशक्तीकरणविमर्शे उद्भूयमाने शाक्तदर्शनस्य नूतनप्रासङ्गिकतां निर्दिशन् अयं प्रबन्धः रच्यते। अस्य प्रबन्धस्य मुख्योद्भिप्रायः श्रीमद्देवीभागवते प्रतिपादितस्य शक्तितत्त्वस्य समग्रं स्वरूपं दार्शनिकसांस्कृतिकदृष्ट्या विश्लेषितुं निबद्धः अस्ति। भारतीय दशनि शक्तिः परब्रह्मस्वरूपिणी सार्वभौमिकऊर्जा इति स्वीक्रियते; अस्मिन् पुराणे तदेव तत्त्वं महादेव्याः निरुपाधिकनिर्गुणरूपेण, सगुण साकाररूपेण च, विशदतया प्रकाश्यते। अध्ययनम् अत्र मूलसंस्कृत पाठानां, विशेषतः देवीगीतातन्त्रखण्डयोः, समीक्षात्मकां पाठमीमांसां, तुलनात्मकपद्धतिं, आधुनिकशोधलेखानां च सन्दर्शं अवलम्ब्य कृतम्; श्लोकानां शब्दशक्त्यर्थशक्त्योः सूक्ष्मव्याख्यानं कर्तुं दार्शनिक-हरमेन्यु-टिकपद्धतिः अपि उपयुज्यते।

प्रथमभागे शक्तेः ब्रह्मस्वरूपता, उपादाननिमित्तकारणभावः, त्रिगुणात्मकप्रकृतिसम्बन्धश्च अद्वैतवेदान्तशाक्तमतसमन्वयेन निरूप्यते; शिवशक्तिवैरूप्यस्य, मायाशक्तेः, कुण्डलिनीपरिकल्पनायाश्च परस्पर सम्बन्धा विविच्यन्ते। द्वितीयभागे महिषासुरवध, शक्तिपीठनिर्माण, नव रात्रव्रतप्रसिद्धिः, मातृदेवीमूर्तेः उत्कर्षश्च इत्याद्याख्यानमाध्यमेन शक्तेः सांस्कृतिकप्रस्फुरणं-लौकिकाचार, उत्सवसंस्कार, नारीप्रतिमाननिर्माण, सामाजिकसमता, आध्यात्मिकलोकशिक्षणादि-विस्तारतया उद्घाट्यते। तृतीयभागे आधुनिकविद्वद्भिर्मर्शाः, विशेषतः स्त्रीवादीधार्मिक चिन्तनम्, तुलनाधर्ममीमांसा, नूतनमानवतावादश्च आधारिकृत्य परीक्ष्यन्ते-देवी भागवतस्य नारीपरकदर्शनं प्रति किं प्रकारेण नव्यदृष्टिं ददाति, तथा स्त्रीशक्तिसशक्तीकरणे शक्तितत्त्वस्य आध्यात्मिकस्रोतत्वं कथं ग्राह्यते इति सूच्यते।

अस्य संशोधनस्य मुख्यनिष्कर्षः यः-देवीभागवतम् केवलं पौराणिककथासङ्ग्रहः न, अपि तु शक्तिपरब्रह्मतत्त्वस्य सुसङ्गतदार्शनिकप्रस्तावनं, भारतीयसंस्कृतौ स्त्रीशक्तेः आध्यात्मिक-सांस्कृतिक राजत्वस्य च दृढं प्रमाणम् इति; अनेन अनुसंधानेन शाक्तदर्शनस्य, नारीविमर्शस्य, तथा समकालीनआध्यात्मिकसंवादस्य अपि नूतनमार्गं

उद्धाट्यन्ते, एवं शोधः पारम्परिकशास्त्राणां आधुनिकपठनस्य आदर्शरूपेण स्थित्वा भाविष्या नुसन्धानाय सुदृढं दार्शनिक-सांस्कृतिकपुलं निर्माति इति प्रतिपाद्यते।

मुख्यशब्दा : शक्तितत्त्वम्; श्रीमद्देवीभागवतम्; शाक्तदर्शनम्; अद्वैतवेदान्तः; स्त्रीशक्तिसशक्तीकरणम्; नवरात्रोत्सवपरम्परा; शक्तिपीठोपासना; नारीविमर्शः।

1. प्रस्तावना : हिन्दूदार्शनिकपरम्परायां “शक्तिः” इति पदं परम ऊर्जा अथवा सार्वभौमशक्तेः द्योतकं विद्यते। शक्तिः इति स्त्रीलिङ्गवाचकः शब्दः शक्त्यर्थकः सञ्ज्ञातः – स विश्वस्याधारभूता सर्वं पोषयन्ती परमकारणरूपा ऊर्जा इति मन्यते। तां शक्तिं तान्त्रिक-शाक्तसम्प्रदायेषु परब्रह्मतत्त्वस्वरूपिणीं अनुमोदन्ति। पुराणादिषु दर्शनग्रन्थेषु शिवशक्ती पुरुषप्रकृतिरूपे द्वन्द्वतत्त्वे परस्परपूरकभावेन निरूप्येते – अत्र शक्तिः सक्रियस्य जगतः सृजति पालनं करोति च, शिवस्तु निष्क्रियचेतनारूपेण साक्षीति व्याख्यातम्। अत एव हिन्दुधर्मे शक्तितत्त्वं परमस्त्रीप्रधानेश्वर्यस्वरूपेण पूज्यते; शाक्तसम्प्रदायस्य मुख्यबोध्यं यत् परमात्मशक्तिरूपिणी देवी सर्वस्याश्रयभूता। एवं व्यापकः शक्तितत्त्वस्य सिद्धान्तो भारतीयसाहित्ये बहुधा प्रतिपादितः। प्राचीनवेदेषु अपि देवीसूक्ते (ऋग्वेदः 10.125) परमसत्यं देवीस्वरूपं जगत्सृष्टिहेतुरुपं घोषितम् – “अहमिमाः सर्वलोकान् स्वेच्छया सृष्टवम्... मया एव विश्वं व्याप्तम्” इत्यादि। उपनिषदादिषु (उदा० देवी-उपनिषत्) स्पष्टमेव त्रिमूर्तिप्रभृतीनां देवतानां मूलरूपत्वेन शक्तेः घोषणास्ति – उदाहरणार्थं देव्युपनिषदि स्वयं देवी ब्रह्मस्वरूपिणी जगतः कारणमीश्वरीति प्रतिपद्याह – “साब्रवीदहम् ब्रह्मस्वरूपिणी, मत्तः प्रकृतिपुरुषात्मकं जगत् शून्यं चाशून्यं च” इत्यादि वचनैः। एते प्रमाणभूतश्रुति-स्मृतयोः शक्तितत्त्वप्रतिपादकवचांसि शक्तेः परत्वं दर्शयन्ति।

एतादृशः शक्तिधर्मः श्रीमद्देवीभागवतपुराणे परमोत्कर्षेण प्रतिपाद्यते। अन्येषु पारम्परिकग्रन्थेषु यत्र स्त्रीदेवता सहचारिणी गौणभूमिकायां दृश्यते, तत्र देविभागवतपुराणे तस्याः देव्याः स्वतन्त्रपरमेश्वरत्वं निरपेक्षं प्रतिपादितम्। अत्र देवी न कस्यापि देवस्य

केवलं सहधर्मचारिणी, अपितु सा स्वयं ब्रह्मस्वरूपिणी सर्वविश्वस्य उत्पत्तिस्थितिलयनियन्त्रिणी पराशक्तिरिति महर्षिव्यासेन विश्वस्मै दर्शितम्। “देवी सृष्ट्या न सहायिका, सा एव सृष्टिः” इत्यस्य पुराणे सारतत्त्वस्य घोषणया देवी सर्वं सृजति बिभर्ति स्वात्मनि लयमपि करोतीति निरूपितम्। अत एवेदं पुराणं शाक्तमतस्य मूलग्रन्थरूपेण स्वीकृतम् – महर्षिः वेदव्यासः (महा भारत-भागवतपुराणकर्ता) अत्र देवीमूर्तिं परमतत्त्वं तथैव प्रतिष्ठाप्य स्त्रीदेवीशक्तेः पूर्णमहिमानं प्रकाशयति। शक्त्या सकलं आवृतं जगदिति दृष्टिकोणः अन्येभ्यो ग्रन्थेभ्यः अस्मिन् विशिष्टतया प्रपन्नः, तद्योग्यं दार्शनिकं सांस्कृतिकं च परिवर्तनं दर्शयन् देविभागवतपुराणं सर्वेषां पुराणानामन्तर्गणे विशेषस्थानमधिष्ठति।

अनेन विषयेण सम्बद्धमिदम् अध्ययनम् देविभागवतपुराणे प्रतिपादितस्य शक्तितत्त्वस्य विचारम् उभयतः – दार्शनिकस्य दृष्ट्या सांस्कृतिकस्य च संदर्भे – विस्तारपूर्वकं करोति। ग्रन्थे प्रतिपादितानि परम्परागतदृष्टिकोणाः आधुनिकवैज्ञानिकानाम् अध्ययनानां सह अपि तुलनया परिगण्यन्ते। दार्शनिकमीमांसा, पौराणिककथानकानि, सांस्कृतिक परिणामाश्च अत्र विचारिताः भवन्ति। प्रस्तुतविषये प्रामाणिकग्रन्थानुसारं मूलसंस्कृतशीलोकानामुदाहरणानि तथा चलच्चिन्तनानुसृतानां आधुनिकशोधकर्तृमतानां सन्दर्भाः अपि प्रदत्ताः सन्ति। अनेन प्रकारेण, शक्तितत्त्वस्य पारम्परिकभावना तथा अद्यतन सन्दर्भेऽपि तत्प्रासङ्गिकत्वम् अत्र विश्लेष्य व्याख्यास्यते।

2. देविभागवतपुराणे शक्तितत्त्वस्य दार्शनिक प्रतिपादनम् : श्रीमद्देवीभागवतपुराणस्य दार्शनिकमूलं शाक्तमताद्वैतवेदान्तसमन्वय इत्यस्ति। अत्र परमब्रह्म स्वरूपमेव देवीरूपेण व्याख्यातं दृश्यते। पुराणारम्भे नैमिषारण्ये शौनकादिमुनीनां प्रार्थनया सूतमहामुनिः यद् आख्यानं प्रारभत, तत्र प्रारम्भमेव सूतः सकलविश्वशक्तिस्वरूपां भगवतीं प्रणमन् वदति – सा भगवती सर्वेषां देवानां (ब्रह्मविष्णुमहेशादीनां) शक्तिरूपा, सृष्टिस्थितिसंहाराणां प्राथमिकं कारणं परमार्थिकं तत्त्वमिति। अनेन प्रस्तावना-वचनेन पुराणे

शक्तितत्त्वस्य सर्वोच्चस्थानं उद्धोषितम् - यन्मूलशक्तिरेव देवत्रयादिसकलदेवतात्मिका जगत कृज्जगद्धारिणी च। अस्य पुराणस्य प्रथमस्कन्धे स्वयं देवीमाहात्म्यस्वरूपा गायत्रीमन्त्ररूपेण निरूपिता - “सर्वचैतन्यरूपामाद्य विद्याम् धिमहि... बुद्धिं या नः प्रचोदयात्” इत्यादिना सर्वज्ञानेन्द्रियप्रेरिकाशक्ति रूपेण देवी ध्यानार्चने स्थिता इति प्रतितम्।

देवीभागवते महाशक्तेः स्वरूपं निर्गुण सगुणाभ्यां द्विविधम् इति स्पष्टीकृतम्। निरुपाधिकनिर्गुणावस्थायां सा परब्रह्मस्वरूपिणी, अव्यक्ताचिन्त्या च। तथापि स्वेच्छया जगत्सृष्टिपोषणाय शक्तिः स्वविभूतिं त्रिगुणात्मिकया प्रकृतेः रूपेण प्रकटयति। देवी निर्गुणा सन्नपि सृष्टिक्रियायां गुणत्रयात्मिकाभावमाविशति - सत्त्व, रजस्, तमस् इति त्रिगुणाधिष्ठात्र्यः त्रिविधाशक्तयः रूपान्तरं प्राप्य महालक्ष्मीसरस्वतीमहाकालीरूपेण व्यक्तीभवन्ति इति तत्र प्रतिपादितम्। एतत् त्रिशक्तिस्वरूपं देवीप्रभावस्य विश्वव्यापित्वं दर्शयति - सृष्टौ सत्त्विकी शक्तिः (श्रीमहालक्ष्मीः), सृजनपालने राजसी शक्तिः (श्रीसरस्वती), संहारे तमसी शक्तिः (श्रीमहाकाली) इत्यादि विभाजनं कुत्रचित् मनुष्यबुद्धेः सूचान्तर्गतं प्रतीयते। परन्तु सर्वासां शक्तीनामूलरूपा एकैव आदिशक्तिः महादेवी, या निरवयवा परमानन्दमयचेतनास्वरूपा। देवीभागवतपुराणे महादेव्या आत्मस्वरूपनिरूपणं विषदतया मिलति - स्वयं देवी ब्रह्मस्वरूपिणी इत्यभिधाना, सृष्टिस्थितिभङ्गप्रेरकप्रभावाधार इति च प्रतिपादनं सर्वत्र दृश्यते। “देवी परा शक्तिः सर्वेषां ब्रह्मादीनां शरीरी भवति” इत्यादि श्रुतिः प्रतीयते।

अस्याः शक्तेः परब्रह्मत्वप्रतिपादनं देवीगीतायामपि बृहद्रूपेण आयातम्। देवीभागवतस्य सप्तमस्कन्धान्तर्गता देवीगीता शाक्ताद्वैतदर्शनस्य मर्मव्याख्यानरूपा दृष्टा। हिमालयराजानं प्रति स्वयम् आद्याशक्तिः यत् उपदेशं करोति, तत्र सर्वमात्मैक्यं ब्रह्मतत्त्वं च संप्रत्य विज्ञायत इति स्पष्टो निदेशः। देवीगीता वदति - “ब्रह्म भवित्वा ब्रह्मवेदि स जनो ब्रह्मैव आप्नोति” इति, ज्ञानभक्ति-योगानां समन्वयेन परमात्मप्राप्तिः इहैव सम्भवति इति आशयं

प्रस्थापयन्ती। उपनिषत्सु प्रसिद्धं वचनम् - “ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति” - अत्र देव्या आत्मस्वरूपकथने पुनरुक्तरूपेण दृष्टुं शक्यते। स्वयं देवी घोषयति यत् अहं मम शक्त्या विश्वं सृजामि, विश्वमध्ये प्रविशामि, संसारचक्रनियन्त्रणं करोमि - “न कस्यचित् प्रेरणया अहं सृष्टिमरिचयम्, आत्मेच्छया विश्वान्यखिलान्य सृजम्, स्वमय्येव तानि संस्थाप्य पुनस्तेषु प्रविष्टास्मि” इति भावनिर्देशः पुराणे श्रूयते। अर्थात् देवी उपादानकारणं निमित्तकारणं च स्वयमेव इति सिद्धान्तः। अद्वैतवेदान्ते निरस्तनामानं मायाशक्तिं अपि अत्र देव्या एव ऐश्वर्यरूपेण स्वीकृतमास्ति - देवी सर्वमायाः अधिष्ठात्री, विश्वं मोहयन्ती तथा अन्ते मोक्षं प्रदात्रीति तत्त्वम्। अतएव देवी परब्रह्मतत्त्वस्य चलितस्वरूपम् - स्थिरं चेतनं शिवतत्त्वं चेत, तस्यैव चेतनस्य सक्रियस्वरूपा शक्तिर्देवीति शाक्तदर्शनसिद्धान्तः स्पष्टीकृतः।

एतेन देवीभागवतस्य दार्शनिकप्रतिपादने अद्वैतवेदान्तमतस्य परिशीलनं क्रियते - यत्र ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या इति सूत्रं प्रचलितं, तत्र शाक्तदृष्ट्या ब्रह्मसत्यं शक्तिसत्यं जगच्च तद्भासनं नामैव इत्यभिनवव्याख्यानं दृश्यते। देवी परमसत्ता, जगतस्तत्त्वरूपा, ज्ञानस्वरूपा चेत्यादि वर्णनेषु निरुपाधिकब्रह्मस्वरूपा चोपाधिकसगुणस्वरूपा च इति द्विविधस्वरूपधारणम् आद्याशक्तौ स्वीक्रियते। निराकारनिर्गुणरूपे देवी परब्रह्म, सगुणसाकाररूपे सा जगन्माता ईश्वरीति पुराणोक्तिः। महादेवी भुवनेश्वरीस्वरूपिणी परं धाम मनिद्वीपाख्ये निवसति, यत्र सर्वे देवास्सान्तःपरिवाराः तां सेवन्ते - समस्तदेवदेवीमूर्तयोऽस्याः एव विविधांशा इति तत्र प्रतिपादितम्। अनेन ब्रह्मपुरुषः, माया वा प्रकृतिः - इत्यादि युगलतत्त्वनिर्वचनं शाक्तदृष्ट्या एकीक्रियते। अत्र शक्तेः सर्वोच्चाधिकारीस्वरूपं, शिवादीनां तदधीनत्वं च वर्ण्यते। शैववैष्णवादिसम्प्रदायेषु यथा शक्तिः स्वामीश्वरस्य अधीनशक्तिरूपा व्यवहियते, ततोऽस्यां पारम्परिकदृष्टौ भिन्नया शक्तयेव सर्वस्वस्य अधिष्ठात्री परामेश्वरी इति साङ्ख्य-उपनिषद्-वेदान्तादिमतसमन्वयपूर्वकं तत्त्वं प्रस्थापितम्।

उपनिषदां, वेदान्तदर्शनानां च मूलभावः

“एकमेव अद्वितीयं ब्रह्म” इति, अथ च देव्युपासनापरम्परायां “सर्वं शक्तिमयं जगत्” इति। देवीभागवतपुराणमेतयोर्मतयोः संश्लेषमेव दर्शयति – परमब्रह्मस्वरूपा शक्तिर्देवी एकैव, सा चानन्ता शक्तिरूपेण नानारूपिणी इति। अद्वैतब्रह्मतत्त्वं “श्रीदुर्गासप्तशती-देवीमहात्म्य” आदिषु संकीर्तितं यत् सैव विश्वस्य परा प्रकटिता शक्तिः इति, तदेव सिद्धान्तं विस्तारितरूपेण देवीभागवते दार्शनिकमिमांशया विवृतमस्ति। अन्ते सर्वं हरति स्वात्मनि लीयते इति यत् पुराणसंगतं, तदपि अद्वैतस्थलेन मेलान्तरितम् – यतः किञ्चिदपि देवीव्यतिरिक्तं नास्ति, सर्वं तस्याः विभूतिरिति दर्शनप्रस्तावः।

3. शक्तितत्त्वस्य सांस्कृतिकं परिस्फुरणम् : दार्शनिकस्तरे महाशक्तेः परब्रह्मरूपता स्थापितेयं, सा एव सांस्कृतिकस्तरे अपि बहुविधपरिणामान् जनयति। देवीभागवतपुराणस्य आख्याननिर्माणानि एवं शक्तितत्त्वस्य बोधप्रसारार्थमेव कलितानि दृष्टुं शक्यते। अत्र बहवः पौराणिककथाविन्यासा विद्यन्ते यत्र शक्तेः अपरिहार्यता, देवीमहिम्नः सर्वोपरीत्वं च नाटकीयरीत्या प्रकाश्यते। उदाहरणतस् सप्तमस्कन्धे महादेव-वासुदेवयोः स्वशक्तिं प्रति गर्वोदाहरणकः कथा वर्तते – शिवश्रीकृष्णौ महानसुरसेनया युद्धं कृत्वा विजयम् आप्तवन्तौ, स्वीयशक्तेः साहाय्यं विस्मृत्य तं जयम् आत्मशौर्यफलमभिमन्ये। तयोः ऐश्वर्यदर्पं वीक्ष्य पार्वतीमहालक्ष्म्यौ (तयोः शक्तिरूपे पत्न्यौ) तत्क्षणं अन्तर्धानं कृतवन्त्यौ। शक्तिविहीनयोः शिवविष्णवोः तत्कालं तेजोहीनं जडावस्थासदृशं पतनमभवत्। शक्त्यभावे सर्वं विक्षोभमयम् अभवत् – विश्वधारणकर्तृभगवन्तौ शक्तेरपगमात् स्वकर्तव्यम् अपि सम्पन्नं न शक्तौ। अनन्तरं तौ देवौ महादेव्या अनुग्रहप्राप्तये घोरं तपः समुपवेशते स्म। दीर्घतपस्योपरान्तं महादेवी प्रसन्ना समागत्य तयोः शक्तिद्वयम् पुनः स्वरूपं प्रादात्, अपराधं क्षम्य तथोक्तवत्यौ – “मदभिन्नमहाशक्तीनां अवज्ञानदोषादेव भवतोः एष दारुणो दण्डः प्राप्तः। अद्यप्रभृति मां विना किञ्चिदपि कर्तुं न शक्नुवन्तौ इति स्मर्तव्यम्” इति देवीवचनं पुराणे निर्दिष्टम्। अनेन आख्यानेन साक्षात् दर्शितं यत् शक्तेः विना सर्वे देवाः अपि निर्बलाः

निरपयोग्याश्च। परमेश्वरशिवोऽपि शक्तिहीनः शक्यकल्पः – अतः शिवस्य शक्तत्वं शक्त्या संघटनेन शिवत्वं इति परस्यापि महान्तस्य तथ्यस्य बोधः साकारो भवति। एतादृशानि आख्यानानि देविभागवते प्रचुराणि सन्ति यैः शक्तेः अनिवार्यत्वं सर्वत्र प्रतिपाद्यते – इत्येव पुराणकर्तुः अभिप्रेतम्।

देवीभागवतस्य सांस्कृतिकमहत्त्वं तस्य तन्त्ररूपयोजनया दृष्टुं शक्यम्। अत्र दैवीकथानां मध्यदेवता देवी पराशक्तिः स्वयमेव सर्वस्य केन्द्रे विराजते – सर्वे अन्ये पात्रदेवाः तस्याः लीला या साहाय्यकारिणः। अनेन पुराणे किञ्चित् सामाजिक-सांस्कृतिकमान्यता अपि सन्देशरूपेण सञ्चारिता – यत् स्त्रीशक्तिः पूज्या, जीवनस्य केन्द्रभूता इति। ग्रन्थे बहुत्र देवीसन्देशैः एतदपि सूचितं दृश्यते यत् ईश्वरी सर्वभूतानां हृदि विराजते – स्त्री, पुरुष, अन्त्यजादयो भेदास्तस्यां न विद्यन्ते, सर्वेषु तस्याः अन्तर्गतमस्मीत्यात्मदृष्ट्या देव्या अवलोक्यते। “न पुरुषमुख्यं दिव्यं स्वतः, परमं तत्त्वं स्त्रीलक्षणमेव” इति इवात्र मन्त्रोच्चारणस्य ध्वनिः श्रूयते। अस्तु, अनेन ग्रन्थेन प्राचीनभारतीयसंस्कृतावनुशीलिता समभावदृष्टिः शक्ति परकत्वेन प्रतिपाद्यते – यत्र देव्याः कृपे सर्वेऽपि मोक्षपात्रं भवितुमर्हन्ति, तत्र वर्णजातिलिङ्गभेदाः अप्रसक्ताः इति। एतादृशी समभावशीलता देविभागव - तस्य विशेषं सांस्कृतिकतत्त्वं प्रकाशयति।

श्रीमद्देवीभागवते नैकैः आख्यानकैः संस्कृतिमूल्यानि स्थापितानि सन्ति। सतीदाक्षायणी स्वयमेव आत्मबलिदानेन स्वस्वाभिमानं संरक्षति (दक्षयज्ञकथायां, षष्ठस्कन्धे) इत्यादिकथानकं स्त्रीस्वातन्त्र्यस्य संरक्षणे प्रतीकवत् दृश्यते। महिषासुरवधो देवीदुर्गायाः करकमलेन संपादितः – अयं वृत्तान्तः चण्डीदेवीमहात्म्यप्रसिद्धः, अस्मिन् पुराणेऽपि नवमस्कन्धे सविशेषं निरूपितः। अस्यां कथायां नवरात्रौ त्सवस्य जन्मकथानकं रूपायितमस्ति – देवीभागवतस्य प्रकाशनेनैव नवरात्रिपूजा इत्येतत् पर्वसंस्कृतौ प्रसक्तिं प्राप्नोति इति मन्यते। तथा महाकालीप्रादुर्भावः अपि अत्र वर्ण्यते (पञ्चमस्कन्धे) – कालिका या समयसंहारकर्त्री इति दृश्यते, या भयानका तनु सतीत्यपि जनत्राणाय रक्षास्वरूपा इति सन्देशो दत्तः।

अस्यां अवधारणायां घोररूपस्यापि देव्या मातृत्वमयः सुन्दरार्थस्तिष्ठतीति सांस्कृतिकदृष्ट्या ध्वन्यते। देव्या द्विभिन्नप्रकटनानि – सौम्या मातृमूर्तिरेवम् उग्रता विनाशकारी च – एते विरुद्धावस्थे 'समस्तित्व' सन्तुलनं दर्शयन्ति, यत् भारतीयसंस्कृतेः गूढमूल्यमेव भवेत्।

देवीभागवतपुराणे शक्तितत्त्वस्य सांस्कृतिक प्रयोगेषु तान्त्रिकसाधनापद्धतयः अपि विशिष्टस्थानं प्राप्नुवन्ति। अत्र जप-तप-यज्ञादिसूत्रानि, मन्त्रोपासनायै विविधमन्त्रा महाविद्याश्च वर्णिताः सन्ति। विशेषतया अष्टमस्कन्धे नवरात्रव्रतपूजनविधयः, श्रीचक्रादियन्त्रा भिषेका एवं शक्तिपीठोपासनाश्च विवरणं प्राप्नुवन्ति। अनेन ग्रन्थेन प्राचीनसंस्कृतेः धार्मिकाचाराः, शक्तिपूजाविधयः च संरक्ष्यमाणाः अगामिन्या पीढ्याः प्रेषिताश्च। शाक्तपरम्परायां शक्तिपीठानि सुप्रसिद्धानि – तेषां महिमानं पुराणोक्तकथाभिः अत्र संस्तूयन्ते इति ज्ञायते। उदाहरणतया देवीगीताद्वितीयाध्याये त्रिपुरसुन्दरीकामाख्याद्याः शक्तिपीठस्थानानि देवीस्वरूप-पाणि च कीर्तितानि, यत्र भगवती सम्पूर्णभारते शक्तिखण्डमलिने शरीररूपेण व्याप्या विराजत इति आख्यानप्रस्तुतिः लोकमानससुन्दरं प्रवर्तते। अनेन, शक्तिपीठपूजा इत्यादि वर्तमानपरम्पराभिः सहास्य पुराणस्य घनिष्ठसम्बन्धः दृश्यते।

भारतीयसंस्कृतौ शक्तितत्त्वस्य प्रभावः बहुस्तरीयः आसीत्। देवीभागवतस्य लोकप्रियत्वेन शक्तिसम्बन्धि उत्सवाः (यथा दुर्गापूजा, कालरात्रि, दीपावली इत्यादयः) अधिकमहत्त्वेन अङ्कीभवितुं शक्नुवन्ति इति इतिहासदृष्ट्या अनुमितम्। भक्तिप्रधानमार्गस्य गौरवं अपि अत्र दृश्यते – ज्ञानयोगभक्तियोगयोः समन्वयेन सर्वजनानन्दप्राप्तिः सम्भवतीत्युपदेशः देवीगीतायां विस्तारितः। विशेषतया, “भावनाविहीनं ज्ञानं निष्ठायै न पर्याप्तम्, न च ज्ञानं विना केवलभक्तिः परमफलदा” इति देव्या निर्देशः संप्राप्तुं शक्यते – यत एव भक्ति-प्रेममार्गः अपि ज्ञानसमन्वयपूर्वकः यथार्थफलदः भवतीति। अनेन, संस्कृतिप्रवाहे श्रद्धाभक्त्योः स्थानं सुदृढं करोति। देवीभागवतपुराणं भावनार्हा आख्यानमाध्यमेन दार्शनिकतत्त्वानि सामान्यजनानां समीपे सुभगं विधत्ते –

“दार्शनिकमतं कथारससहितं स्यात्” इति सूत्रस्य उदाहरणमेवमेतत् पुराणमिति विचारः। संस्कृतिरेव दर्शनस्य चरितार्थभावो भवति, इत्येतत् शक्तितत्त्वद्वारा संस्कृतौ प्रकटयति।

4. परम्परागत दृष्टिकोणस्य आधुनिकविमर्शः तुलना : देवीभागवतपुराणस्य शक्तितत्त्वप्रतिपादनं परम्परापोषितं दार्शनिकसूत्रं तथा सांस्कृतिकमान्ये च अस्ति, यत् आधुनिकशोधकेभ्योऽपि अत्यन्तं कौतूहलप्रदं विषयं रूपेण परिगृहीतमस्ति। पारम्परिकग्रन्थदृष्ट्या यत् शक्तिः परमात्मशक्तिस्वरूपिणी जगज्जननी, सर्वदेवस्वरूपसंघाटकशक्ति, मोक्षप्रदा च इति संस्थापितम्, तन्महत्त्वम् अनेकैः अध्येतृभिः स्त्रीशक्तेः सिद्धान्त इति प्रसङ्गे अनुसन्धानपात्रं जातम्। अधुना केचन पश्चिमा-स्त्रीवादोन्मुखसिद्धान्तकारा अपि शक्तितत्त्वं हिन्दूधर्मे नारीशक्तीकरणस्य आध्यात्मिकस्रोत इति वर्णयन्ति। शाक्तपरम्परायां पराशक्ति-आराधनं स्त्रीत्वस्य गौरवीकरणं करोति, एतद् हिन्दूधर्मस्य वैशिष्ट्यम् इति धारणां कतिपया आधुनिकचिन्तकैः स्वीक्रियते। “आधुनिकआध्यात्मिकस्त्रीवादपरिप्रेक्ष्ये अपि आदि-शक्तेः मूल्यं अत्यन्तं विद्यमानम्” इति अद्यतनमननं विद्यते। एते अनुसन्धानकर्तारः वदन्ति यत् आद्याशक्तिः केवलं दैवीसङ्केतचिह्नमात्रा न भवति, सा सजीवा चेतनास्वरूपा सत्यपरमेश्वरी अस्ति, या आध्यात्मिकानुभवे प्रत्यक्षतया अनुभाव्येति। अस्य दृढीकरणं प्राचीनतन्त्रशास्त्रे कुण्डलिनीशक्तितत्त्व इत्यादिना लभते – यत्र स्त्रीशक्तिरूपा कुण्डलिनी सुषुम्नानाड्या मार्गेण सहस्रारचक्रे शिवतत्त्वेन युज्यते, तदा योगिनः परमसाक्षात्कारः सिध्यतीति प्रतिपाद्यते। आधुनिक-वैज्ञानिकानां दृष्ट्या अस्य तत्त्वस्य सौन्दर्यं तदेव यत् शाक्तमतं आध्यात्मिकतत्त्वज्ञानं च एवमेव दर्शयति – तत्त्वज्ञानस्य तुष्टिरूपः भक्तियोगश्च अत्र समन्वितः दृश्यते, यतः दर्शनं केवलं सिद्धान्तेषु न निवसति अपि तु जीवनव्यवहारसंस्कृतेः अंगीभावं करोति।

एतेन परम्परागतशास्त्रदृष्ट्या प्रतिपादितः शक्तिसिद्धान्तः अद्यत्वेऽपि सामयिकचिन्तने उपयोगीभवति। उदाहरन्तु – विश्वभरि उत्क्षिप्तं स्त्रीशक्तिसमन्वितनवीनमानवतावादचिन्तनम् इत्यस्ति,

यस्मिन् देव्याः पूजनं स्त्री-पुरुषयोः समानाधिका-
रभावस्य प्राचीनमूलमिति व्याख्यायते। अनन्तरं,
शाक्तपरम्परायाः वैशिष्ट्यानि – यथा शक्तिपीठसंस्थाः,
मातृदेवीप्रतिमानम्, स्त्रीप्रधानेषु उत्सवेषु
समाजैक्यभावना च – एतानि अनेकैः समाजशास्त्र-
पण्डितैः अध्ययन-विषयीकृतानि सन्ति। देवीभागवत-
पुराणस्य ऐतिहासिकावधानी किञ्चिद् विस्तीर्णः –
केचन संशोधकाः मन्यन्ते यत् अयं ग्रन्थः
मध्ययुगावधौ (ई.स. 9-12 शतकमध्ये) उत्पादितः येन
शैववैष्णवमतप्राधान्यं लङ्घयित्वा शाक्तमतस्य
स्वतंत्रमहत्त्वं प्रतिपादितम्। तस्मिन् सन्दर्भे आधुनिकैः
विद्वद्भिः “**देवीभागवतपुराणस्य विजयः**” इत्यादि-
शीर्षिकया विशेषग्रन्थाः रचिताः – यथा डी. किन्स्ली
तथा सी. मॅकेंज़ी ब्राउन इत्यादयः लेखिकाः अस्य
पुराणस्य कथानक-बौद्धिकविश्लेषणं कृतवन्तः। तेषां
परिमर्शेषु उल्लिखितम् यत् देवीभागवतं शाक्तमतस्य
सिद्धान्तरचनायै मेलनविन्दुरूपेण वर्तते, यतो हि अत्र
वैदिक-ब्रह्मविद्याः, पौराणिक-कथानकानि, तान्त्रिक-
उपासनाविधयश्च अपूर्वरीत्या ऐक्येण विद्यन्ते।
विशेषतः देवीगीताप्रकरणे सविस्तरं प्रतिपादितम्
अस्ति यत् अद्वैतवेदान्तस्य निर्गुणब्रह्मभावना अपि
मातृदेवीसाक्षात्काररूपेण सुमधुरं अन्वितास्ति। अनेन
शाक्तमतं केवं उपासना वा लोकमान्यकथा न, अपितु
सव्यापारदार्शनिकचिन्तन-प्रवाहः इति प्रतिपादितम्।
आधुनिकपरिप्रेक्ष्येऽपि विज्ञानाकाशे अस्य दार्शनिक-
सांस्कृतिकमूल्यानां पुनर्मूल्याङ्कनं क्रियते – एवं
शक्तितत्त्वस्य सततप्रासंगिकता प्रतीतिमापद्यते।

अन्ते केचन टीकाकाराः एतदपि निर्दिशन्ति
यत् देवीभागवतपुराणादिषु यद्यपि स्त्रीशक्तेः
सर्वोपरीत्वं घोष्यते, तथापि तत्सम्बद्धसंस्कृतौ स्त्रीणां
सामाजिकस्थितौ तत्कुलश्रेष्ठीकरणं सर्वथा सिद्धमिति
नाङ्गीकर्तव्यम्। उदाहरणार्थम्, कतिपयस्थलेषु
अनेनैव पुराणेन स्त्रीस्वभावस्य दुर्गुणाः अपि गणिताः –
यथा एकस्थले देव्या स्वयम् स्त्रीणां स्वभावत एव
चपलता, ईर्ष्या, प्रक्रमे दुर्बलता चेति वक्तुं दर्शितम्
इति संशोधकैः उद्धृतम् (उदाहः अनिमा नामपत्रिकायां
किन्स्लीमहाभागस्य लेखने)। अतएव, शक्तितत्त्वप्रति-
पादनं यद्यपि आध्यात्मिकस्तरे उत्कर्षमावहति,

तथापि तस्य सामाजिकसमीकरणं सूक्ष्मं
विचारमपेक्षते। तथापि आज्ञानिकविश्लेषणे स्वीक्रियते
यत् देवीभागवतपुराणस्य माध्यमेन हिन्दुधर्मे
स्त्रीविमर्शः स्वोन्नतिं गच्छति, यतो हि प्रथमतः समग्रेषु
विश्वधर्मेषु नारीशक्तेः एवं परब्रह्मस्वरूपा अधिष्ठात्री
रूपेण स्थापना दृश्यते। अयं परम्परादृष्ट्या क्रान्तिकारी
विचारः, यमानु आधुनिक-युगे समतामूलकचिन्तकाः
प्रशंसन्ति।

5. उपसंहार : श्रीमद्देवीभागवतपुराणं शक्तितत्त्वस्य
दार्शनिकसंस्कृतिकस्वरूपयोः उत्कृष्टमेलनं प्रस्तुत्य
अतीव विशिष्टं स्थानं धारयति। अस्मिन् पुराणे
महाशक्तेः तत्त्वं परमात्मभावेनोद्धृतम् – सा एव ब्रह्म,
सा एव प्रकृतिः, सैव जीवनस्य आधारशक्तिरिति सर्वत्र
घोषिता। एतादृशं तत्त्वज्ञानं केवलं सैद्धान्तिकचर्चा न
भूत्वा संस्कृत्यां लोकव्यवहारेषु अपि देवीकथान-
कैराविष्कृतम् – स्त्रीशक्तेः गौरवो, मातृदेवत्वस्य
प्रतिष्ठा, भक्तिमार्गस्य महत्त्वं, सर्वेषु जीवेषु
दिव्यात्मदर्शनं चेति मूल्यभूमयः अनेन ग्रन्थेन
उत्कर्षिताः दृश्यन्ते। परम्परागतशास्त्रभावानां तथा
अद्यतनवैज्ञानिकविमर्शानां सेतुभूतमिदं पुराणं प्रतीयते
– यतः अत्र अद्वैततत्त्वं भक्तिप्रधानतया समन्वितं
भवति, स्त्रीविमर्शः आध्यात्मिकमञ्च उपस्थापितश्च।

अस्य अध्ययनस्य विश्लेषणात् सुस्पष्टं भवति
यत् देवीभागवतपुराणे शक्तितत्त्वस्य प्रतिपादनं न
केवलं दार्शनिकमतनिर्णयः, अपितु सः
सांस्कृतिकचरित्रनिर्माणस्य आधारः अपि आसीत्।
महादेवीसम्मोहितविश्वदृष्टिकोनः भारतीयसंस्कृतेः
अन्तर्निहितोऽस्ति, यत्र शक्तिः सर्वत्र विराजमानत्वेन
आङ्गीकृता। अत्र दार्शनिकतत्त्वानि साररूपेण
संस्कृतौ प्रतिबिम्बितानि भवन्ति – यथा स्त्रीपुरुषयोः
समत्वभावः, सर्वेषु जीवेषु दिव्यदर्शनम्, भावना-
भक्त्योः सम्मानः च। आधुनिकयुगे अपि शक्ति-
सिद्धान्तः नवचिन्तकानां प्रेरणास्रोतः वर्तते –
स्त्रीशक्तेः जागरणे, अध्यात्मफेमिनिस्म इत्यादौ अस्याः
संकल्पनायाः स्फूर्तिदानं स्पष्टमस्ति।

निःसंशयम्, श्रीमद्देवीभागवतं प्राचीनशाक्त-
परम्परायाः मुकुटमणिरूपेण ख्यातम् – यतः “यत्र
देव्याः परब्रह्मस्वरूपत्वं प्रतिपाद्यते, तत्रैव सर्वमविद्या

निगद्यते” इति शाक्तसूत्रप्रतिपादनम्। शक्तितत्त्वस्याया अध्ययनस्यायं निष्कर्षः यत् देवीभागवती शक्तिरूपेण विश्वस्य बीजरूपा, तस्य पालनकर्त्री, संहारकर्त्री चास्ति। एवं दर्शन एवं सांस्कृतिकमञ्चयोः शक्तितत्त्वं युगपद्भासी, यतो हि तद्विनाऽनयोः किञ्चिदपि चेष्टा न निष्पन्नेत्येव सनातनधर्मस्य दृढविश्वासः। देवीभागवत-पुराणप्रद-शितानेन मार्गेण शक्तिपूजा केवलं आगमाचरणं नहि, अपितु जीवने शक्त्या एव सर्वं प्रचलति इति विश्वसनीयभावना दीप्यते। अतः शक्तितत्त्वस्य पारमर्थिकं सांस्कृतिकं च अनुसन्धानं कुर्वतः अस्मान् अन्ते एतदेव दृश्यते यत् – “शक्तिरीश्वरी सर्वं सृष्ट्या प्रविश्य बिभर्ति, तदेव च ततः सर्वं लयमेत्य पुनर्जायते” – इति शाश्वतः सिद्धान्तः, यो देविभागवतादिपुराणेषु साक्षादुपलब्धः, अद्यतन-विश्वेऽपि विमर्शाहः सनातनम् सत्यं प्रतिबोधयति।

सन्दर्भसूची :

1. **ब्राउन, सी. मॅककेन्ज़ी।** द ट्रायम्फ ऑफ द गॉडैस्: द कैनाॅनिकल मॉडल् एण्ड थीऑलॉजिकल विज़न्स ऑफ द देवी-भागवत पुराण। (1990)।
2. **किंस्ले, डेविड।** हिन्दू गॉडैस्: विज़न्स ऑफ द डिवाइन फेमिनिन् इन द हिन्दू रिलिजियस् ट्रेडिशन। (1988)।
3. **देवी उपनिषद् (अथर्ववेदः)** – सर्वे वै देवा देवीम् उपतस्थुः... अहं ब्रह्मस्वरूपिणी।
4. **श्रीमद्देवीभागवत महापुराणम्**, मूलसंस्कृतग्रन्थः (स्कन्ध 1-12)।
5. **अदिति कर्मकार (2025).** “आदिशक्ति – हिन्दू ब्रह्माण्डशास्त्रे च आध्यात्मिकतत्त्वे प्रारम्भिकं दैवी ऊर्जा।” इंटरनेशनल् जर्नल् ऑफ क्रिएटिव् रिसर्च थॉट्स, खण्ड 13, अंक 10।
6. **प्रियंका एस. कैन्दुरा (2025).** “गॉडैस् कथा का भाग नास्ति, सा कथा एव अस्ति – श्रीमद्देवीभागवत पुराणम्।” ब्लॉग।
7. **नितिन कुमार (2006).** “स्वर्गात् गृहं प्रति: शक्तेः अनेक कथाः।” एकज़ोटिक् इण्डिया आर्टिकल्।
8. **मानुस् (2025).** “देवीगीता – देवीभागवतम् मध्ये दैवी स्त्रीत्वस्य प्रकटीकरणम्।” adishakti.org लेख।
9. **मधु बाज़ाज़् वांगु (2011).** “देवीगीता: सप्तम अध्यायः।” अङ्ग्रेज़ी अनुवाद अंशः।
10. **विज्डम् लाइब्रेरी।** “उपपुराणेषु अध्ययनम् – देवी-भागवत पुराणम् (सारांशः)।”
11. **विज्डम् लाइब्रेरी।** देवी भागवत पुराणम् – महत्त्वम् च प्रतीकत्वम्, 2025।
12. **शक्ति** – हिन्दू धर्मे परिभाषा च प्रसंगः।
13. **देवीसूक्तम् (ऋग्वेदः 10.125)** – देवी परमसत्यं घोषणा कुर्वन्।
14. **पिंच्मैन्, ट्रेसी।** द राइज् ऑफ द गॉडैस् इन द हिन्दू ट्रेडिशन। (1994)।
15. **जून् मैक्डेनियल् (2004).** फ्लावर्स अर्पयन्ति, स्कल्स् पूरयन्ति: पश्चिम बंगले लोकप्रिय देवीपूजा।

•